

לתולדות הישוב היהודי בעזה

(מסופה של המאה הט"ו עד אמצעה של המאה הי"ז אחר ספח"נ)

י"ח תמוז תרע"ד

מאת י. כנעני

כבר הרבו לכתוב על העיר החשובה, היושבת בקצה הדרומי של ארץ ישראל, — עזה⁽¹⁾, וגם על ישוב היהודים שבתוכה כבר כתבו⁽²⁾. אולם, אף איש מן הכותבים על עזה היהודית בתקופה זו לא הזכיר את השו"ת של אותו פרק זמן⁽³⁾. והרי הן המקורות העיקריים והחשובים, שבהם אנו מוצאים דברים מפורשים ומפורטים על ישובה היהודי של עזה, וכן נעלמו מעיניהם של החוקרים מקורות אחרים הנוגעים לעניין זה, ומשום-כך דבריהם של העוסקים בעזה באותה תקופה קטועים ומעורפלים ביותר.

גם בתקופה זו ידועה עזה בתור עיר יושבת על הגבול, שדרכה-עברו רוב שיירות הסוחרים והנוסעים ממצרים לארץ ישראל⁽⁴⁾, וביחוד אלה העולים לירושלים — בירת יהודה, ולצפת — בירת הגליל, שהן בעיקר נתישבו ראשונה בתקופתנו, וביחוד לאחר גירושי ספרד ופורטוגל, שחלו בשנות רנ"ב-רנ"ז. תפקידה של עזה בתקופתנו ביחס לקשרי-מסחר בין חו"ל וא"י דומה לתפקידה של צידון. כשם שצידון שימשה נמל לא"י, כך שימשה עזה נקודת מעבר לכל הבאים לארץ ויוצאים חוצה לה בדרך מצרים, ומעלה-יתרה היתה נודעת לעזה, כי מלבד תפקידה בתור עיר-מעבר, שממנה יצאו סחורות שונות

(1) ע"י ספרי ההיסטוריה לעם ישראל בלשונות שונות, וע"י גם, M. A. Meyer,

History of the City of Gaza, 1907.

(2) ע"י בספרי האינציקלופדיות, לרבות EJ, ערך Gaza, וע"י גם י. בן-צבי לתולדות היהודים בעזה, ספר השנה של ארץ ישראל, שנה א', תרפ"ג, ע' 111-113; וע"י גם ש. רוזאניס, דברי ימי ישראל בחוגרמה, ח"א, שנת תר"צ, ע' 188-189 ועוד.

(3) מלבד רוזאניס שהביא אי אלו ידיעות, ע"י שם; וע"י גם ח"ג מספרה: היסטוריה שנת תרע"ד, ע' 234-235.

(4) ולא נכונים הם, אפוא, דברי מ. ד. גאון, במאמרו על "ישראל בג'ארה" (מזרח ומערב כ"ה, ח"ג, שנת תר"צ, ע' 155), האומר על עזה: "עיר זו לא שמשה מעולם דרך מעבר לנוסעים ולחייירים הבאים לבקר בא"י, למען יציגו בחבוריהם יושבי בדינו תעודות רבות של מחברים שונים, שמהן נשקפת התפתחותה הכלכלית של העיר-עזה בצבעים בהירים למדי, וע"י להלן.

טענות על גמלים לעבור את המדבר ללכת למצרים וחזרה, היתה היא עצמה עיר מסחר חשובה. שכן רשם ביומנו ר' משולם מוואלטר, שביקר בה בשנת רמ"א, כדברים האלה:

"והיא ⁽⁵⁾ ארץ טובה ומשובחת ופירותיה משובחים מאד ושם נמצא לחם ויין טוב אף כי היינות אינם עושים אלא היהודים... ויש בה עם רב כחול אשר על שפת הים וכמו ס' בעלי בתים יהודים ⁽⁶⁾ וכמו ד' בעלי בתים שמרונים ⁽⁷⁾..."

במקום אחר הוא כותב באותו יומן:

בעזה כמו נ' בעלי בתים בעלי מלאכות ⁽⁸⁾ וגם בהם נכבדים ויש להם בית הכנסת יפה קטן וכרמים ושדות ובתים וכבר התחילו לעשות את היין החדש ⁽⁹⁾..."

ר' עובדיה מברטנורה, שבא לעזה שבע שנים אחר כך, בשנת רמ"ח, מספר על העיר בזו הלשון:

"ובעיה היום כשבעים בעלי בתים רבנים ושני בעלי בתים שומרונים ⁽¹⁰⁾..."

שתי תעודות אלו מראות לנו את מצבה של עזה היהודית בסופה של המאה החמש-עשרה ⁽¹¹⁾, והן מלמדות אותנו, שמספר יהודי עזה כבר הגיע אז

(5) כלומר עזה.

(6) עי' הערה 8 להלן.

(7) ירושלים של לונדן, ס"א, ע' 193-194.

(8) בקטע הראשון של מקור זה נמצא ס' ב"ב ובקטע זה נ' ב"ב; או שט"ס יש כאן וז"ל בשני הקטעים או נ' או ס', או שר"ל שמבין 60 ב"ב יש 50 בעלי מלאכה ואחרים והשאר הם סוחרים וכדומה.

(9) ירושלים של לונדן, ס"א, עמ' 198.

(10) מכתבי הרע"ב המעמר כ"ג, ע' 125, הערה 15; ועי' גם אייזנשטיין, אוצר המסעות, ע' 116.

(11) אמנם, רובינסון, Palästina, כ"ב, 1841, ע' 647; י. בן-צבי, לתולדות היהודים בעזה, שהלך בעקבותיו של רובינסון; ע' 95 וכו', Meyer, History of the City of Gaza מציינים עוד תעודה אחת משנת רמ"ג והיא, שבאותה שנה ביקר הנוסע הנוצרי פליכס פברי בעזה והוא מתאר אותה כעיר מסחר גדולה ורבת אוכלוסים מבני עמים שונים, והכל שם בשפע ובול. המסתמכים על פברי רואים אותו כמקור ליישוב יהודי בעזה באותה שנה, אולם, בין העמים השונים שמנה המחבר בין תושבי עזה: כושים, ערבים, מצרים, סורים, הודים ונוצרים, לא זכר כלל את היהודים. במקור הלטיני של הספר, Fratrīs Felicis Fabirī, Evagatorium in terrae Sanctae ספר ב', שטוטגרט, 1849 — 1843, הוצ' הסלר, ספר ב'ע' 379; וכמו"כ בתרגומו האנגלי של Aubrey Stewart, כ"ב, לונדון 93—1892, ע' 452, שהיו לפני, אין זכר ליהודים, וכנראה, שהמעתיק הראשון העתיק בטעות: Judaei, במקום: Indi, ואחריו נגררו כל האחרים, בלא לבדוק במקור.

כדי 60–70 ב"ב, ז. א. 300–350 נפש, וביניהם אכרים, העוסקים בעבודת האדמה, ובעלי כרמים, העוסקים בתעשית היין, ומספר בעלי-מלאכה שונים. יש לשער, שאת תוצרתם — וביחוד את תבואותיהם ויינותיהם — היו מוליכים למכירה לחברון הסמוכה או גם לירושלים; ובפרט את יינם, שרק היהודים היו מטפלים בעשייתו, כי כידוע אסורים המושלמים בשתיית יין.

זה היה המצב בעזה היהודית זמן מועט לפני גירוש ספרד. אולם, לאחר הגירוש, כשהתחילה העליה לא"י, נתרבה הישוב היהודי גם בעזה. אנו מוצאים שהרדב"ז⁽¹²⁾, שהיה רב במצרים משנות רע"ב-רפ"ב ואילך⁽¹³⁾, כותב על העיר עזה ש"היא עיר גדולה וחשובה"⁽¹⁴⁾. מדבריו אנו למדים, שתושבי עזה היהודית היו עוסקים גם בימיו בחקלאות:

"שאלה מעזה: ילמדנו רבנו אם בני עזה חייבים להפריש תרומות ומעשרות מפני שיש קצת אנשים שיש להם קרקעות"⁽¹⁵⁾...

דברים אלה חשובים לנו ביותר, כי הם מקשרים את סוף המאה הט"ו (1481–1488) לתחילת המאה הט"ז (1520–1530) ומלמדים אותנו לדעת, כי בפרק זמן זה, בן 50 שנה בקירוב, היו יהודי עזה עוסקים בחקלאות⁽¹⁶⁾. בידינו שאלה אחרת, שנשלחה מעזה למצרים אל הרדב"ז ובה נאמר בין שאר הדברים:

"מעשה היה בעזה בראובן שמת והניח שתי נשים ויש נכסים תחת יד כל אחת מהם. ויש נכסים אחרים שהם ברשות היתומים ואין שתי הכתובות שוות ואחת קודמת לחברתה ולפי שלא היה שם חכם שאלו כיצד יתנהגו בגביית כתובותיהן"⁽¹⁷⁾...

שאלה זו מלמדת אותנו, שבאותו פרק זמן, היינו — בתחילת המאה הט"ז, עדיין לא היה בית-דין בעזה, אם כן מספר היהודים שם עוד לא עלה בהרבה על מספר היהודים שהיו בה במאה הקודמת, בימי ר' משולם והרע"ב⁽¹⁸⁾.

(12) ר' דוד נ' זמרא. נולד בספרד בקירוב בין שנות רכ"ב-רל"ב ומת בקירוב בין שנות של"ב-ש"מ בעיר צפת; ולמצרים בא לכהן ברבנות בהיותו כבן 50 שנה.

(13) עי' פרוסקין, תולדות חכמי ירושלים, ס"א, ע' 70; ועי' שם, הערה 2, דברי ריבלין.

(14) הרדב"ז, שו"ת, סי' אלף ק"ה (דפוס ורשה, שנת תרמ"ב).

(15) עי' שם.

(16) להלן עוד נראה, שגם בעלי-מלאכה יהודים היו בעזה, כמו בהתחלת תקופתנו, בימי ר' משולם.

(17) הרדב"ז, שו"ת, סי' תרע"א.

(18) עי' לעיל; אעפ"י שהרע"ב מצא בעזה רב אחד אשכנזי שמו ר' משה מפראגה

אשר ברח מירושלים (המעמר כ"ג, ע' 126), לא היה שם אותו רב אלא במקרה, ובוודאי

רק זמן קצר, ולא שימש כלל ברבנות באותה עיר.

באותו פרק זמן, בשנת רפ"ג, ביקר דוד הראובני בעזה, והנה מה שהוא כותב עליה:

"והגעתי בעזה תוך בית אחד גדול שהוא כמו מחנה ונתנו לי חדר אחד... ונבחרר שלי היה שוכן יהודי תגר מברוס¹⁹) ושמו אברהם דונאץ... ואחרי כן בא אלי הוא (כך!) צורף שמו יוסף בעל חנות²⁰). ויש לו את שמו יעקב ואביהם הזקן חי ועמד הוא יוסף הצורף לעני ביום ההוא כמו שנים שעות... והיהודים שלחו אלי בהחבא על יד היהודי אברהם בשר ולחם ועמדתי בעזה חמשה ימים ואח"כ נסעתי מעזה בייט אדר רפ"ג והלכתי בדרך חברון (21)..."

תעודה זו אינה מוסיפה לנו הרבה. היא חשובה בשבילנו רק בזה שמאשרת מציאות סוחרים ובעלי חנויות יהודיים בעזה באותה התקופה.

לעומת זה יש בידינו תעודה אחרת — שטר של גביית עדות לשם היתר עגונה, המראה לנו על התפתחותה של עזה היהודית בימים הבאים, וזו לשונה:

"בפנינו באו ח"מ (22) ביום ג' י"ג לחודש סיון שנת הש' ליצירה בעזה מתא דבנחלת בני יהודה מותבא (23) באו לפנינו הר' שלמה ן' סוברי והר' יעקב קשתיל והר' יוסף צייג ואמרו אנו מעידים איך בהיותנו יושבים בחנותינו (24) בסאגה (25) אנו ושאר יהודים בצאגה (25) עבר עלינו גוי אחד וישב בצאגה הנזכר, והס"ל (26) וכה"אמר: אני הייתי הולך למצרים... זהו מה שהעידו בפנינו אנו ח"מ (22) הנז' אות באות ומלה במלה ואנו הח"מ לפי שראינו דבריהם מכוונים קבלנו עדותם וכתבנו וחתמנו שמתינו פה היום הנז' ובזמן הנז' והכל שריר וקים שמואל בכ"ר יפת תמים אליעזר בכ"ר יוסף גריש זלה"ה (27) יוסף רייאטני (28)..."

(19) ביירות. (20) בעזה.

(21) נוי בויר, סדר החכמים וקורות הימים, ח"ב, אוקספורד, תרנ"ג, ע' 143-144.

(22) חתומי מטה.

(23) בכוונה ציינו כאן את שם השבט שלו היתה שייכת העיר עזה, להראות מכאן, שהיא א"י. וכך אנו מוצאים בשו"ת של ר' יוסף מטראני (עי' להלן): "שמעון שהיה דר בעיר אחת מערי יהודה ועזה שמה", כי תמיד היתה מתעוררת שאלה זו: אם עזה היא מכלל א"י או לא? ועי' הרדב"ז, שו"ת, סי' אלף ק"ה; ועי' גם ר' יוסף מטראני, שם, שהוא כסיק בשאלה הנ"ל עפ"י המשנה (גיט' א', ב'): "מאשקלון לדרום ואשקלון כדרום" שעזה היא חו"ל (עי' שם, סי' מ"ז). (24) בחנויותינו.

(25) סאגה וצאגה היינו הך, והוא רחוב הצורפים או שוק הצורפים. ועי' ר"י קארו, אבקת רוכל, סי' ס"ה, ושם נאמר מפורש: "ישמעאל א' בא לצאג'א והוא השוק שמוכרי בו כסף וזהב מטבע וגרוטאות".

(26) והסיח לפי תומו.

(27) זכרוננו לחיי העולם הבא.

(28) הרדב"ז, שו"ת, ח"ז, תקנת עגונות, סי' כ"ד.

גביית עדות זו מלמדת אותנו:

(א) שבשנת ה' היו יהודים צורפים בעזה ולהם שם חנויות ברחוב או בשוק הצורפים, ובוה מתאמת תעודה זו אל דבריו של ר' משולם, שמצא בשעתו "בעזה כמו נ' בעלי בתים בעלי מלאכות"⁽²⁹⁾.

(ב) שכבר היו שם בעזה, אפילו אם לא היה בה עוד בית-דין קבוע, לפחות שלשה חכמים שגבו עדות זו⁽³⁰⁾.

זמן-מה לאחר-כך מוצאים אנו בשו"ת של ר' בצלאל אשכנזי — תלמידו של הרדב"ז — ידיעה מעניינת על עזה, האומרת:

"ראובן דר בעזה וממונו בעזה וכל עסקו [ומשאו] ומתנו בעזה ופורע המס שלו בחברון, לפי שהיו אבותיו דרים בחברון ונכתבו שם בפנקס של חברון תוב"ב לפרוע מס המלך-לוואקס⁽³¹⁾ של חברון, ועפ"י כמה שנים שלא שאלו מהם⁽³²⁾ תושבי עזה-דבר, ועתה מקרוב קמו אנשי עזה ושואלים מראובן שיפרע עמהם המס וכל דבר הנוגע בעיר לפי שהוא דר עמהם ומשאו ומתנו וכל מחייתו הוא בעזה; וראובן טוען שכיון שהוא פורע בחברון הרי הוא נפטר מכל דבר שנוגע בעזה, ואף על פי שהוא דר-בה וגם מאחר שלא תבעו ממנו זה כמה שנים מוכיח שמחלו לו... תשובה: הדין עם הקהל ואין בדברי ראובן ממש..."⁽³³⁾

תעודה זו מספרת לנו: (א) שהיו בעזה סוחרים יהודים עוסקים במ"מ, ואחד מהם — כנזכר בשאלה — היה יליד חברון, שעבר לגור בעזה ולסחור בה; (ב) שבין שנות שי"ב-שכ"ב בקירוב⁽³⁴⁾, כבר היתה קהלה יהודית מסודרת בעזה, שהיתה יכולה לגבות מסים מחבריה.

(29) ע"י לעיל, הערה 8.

(30) מכאן אנו מכירים ששה שמות של יהודים תושבי עזה, ומתוך מקור אחר — גביית עידות שגבה הר"י קארו בצפת — אנו מכירים עוד שני שמות של יהודים תושבי עזה: את שם טוב ואת יוסף אחיו (ע"י הרדב"ז, שו"ת, סי' תרנ"ז).

(31) הקדש מושלמי.

(32) צ"ל: ממנו.

(33) ר' בצלאל אשכנזי, שו"ת, סי' ל"ט.

(34) שאלה זו באה לפני ר' בצלאל אשכנזי בשנות שבתו על כסא ההוראה במצרים במקומו של רבו הרדב"ז (ע"י פרומקין, תולדות חכמי ירושלים ס"א, ע' 117, הערתו של רבלין), שעזב את מצרים בין שנות שי"ב-שכ"ב. דבר זה יוצא לי עפ"י דברי כתב-תולדותיו (ר' יצחק אפקריש, בהקדמתו לפירושו על שיה"ש) שאומר על הרדב"ז: "ושפט את ישראל ארבעים שנה בגלילות מצרים". ואם הרדב"ז בא למצרים בין שנות רע"ב-רפ"ב (ע"י לעיל, הערה 12), ועזב אותה לאחר מ' שנה, על כרחנו אנו אומרים כי הדבר קרה בין שנות שי"ב — שכ"ב, ובאותן השנים עלה על כסא הרבנות במקומו ר' בצלאל אשכנזי.

כעבור שנים מספר, בשנת שני', נכתבו על העיר עזה דברים אלה:

„עזתה שנת השנ'... יורונו רבותינו שמעון שהיה דר בעיר אחת מערי יהודה ועזה שמה 35) והיא ארץ רחבת ידיים לסחורה ובה גנות ופרדס' וכל מעדני עולם, ובהיות שמעון בעזה הנז' היה סוח' נושא ונותן עם חברי' ואירע שקנה סחור' מלוי אחד מסוחרי העיר ונשרפה הסחורה ההיא והוצרך שמעון לברוח מעזה זמן מה... והלך לו למצרים... והיה לשמעון הנז' שני בנים והולכים בחברתו למצרים... שם השיאם נשים... וכעת השני אחים הנז' בחרו להם לחזור לארץ מולדתם הנז'... ומצא בארצו 36) עסק ופרנסה טובה וכל יודעיו ויודעי אביו לפניו שמחו לקראתו ונתנו לו סחורה ומעות להתעסק בהם... תשובה...: ועוד דעזה לגבי מצרים כמו מכרך לעיר חשיב דלא שכיח בהו כל מילי כמו במצרים ואין שם רופא ולא שאר דברים הצריכין... ועוד שאין שם תלמוד תורה שונים הלכות לא מאן דגמיר ולא מאן דסביר אפילו פותח ספר אין בה... 37).

ובכן רואים אנו מתוך שאלה זו: א) שגם בסופה של המאה הט"ז, בשנת שני', היתה העיר עזה עיר מסחרית חשובה וסוחרים יהודים נושאים ונותנים בה; ב) שקיים היה קשר בין יהודי מצרים ובין יהודי עזה; ג) מתוך תשובתו של ר' יוסף מטרנאני, רבה של צפת באותו זמן, על השאלה שנשאל מבני עזה, נוכל להבחין מקצת הרכבו של הישוב היהודי שם: סוחרים ובעלי-מלאכה פשוטים. שאין ביניהם אף למדן אחד, שיקבע עתים לתורה³⁸⁾, וגם רופאים אינם מצויים שם. מכאן ראינו, שהישוב היהודי בעזה עדיין קטן היה אז עד כי גם „תלמוד תורה“ אחד לא היה בעיר.

והנה בידינו עוד שני מסמכים — אחד משנת ש"ס והשני משנת שס"ה — המאשרים מצד אחד את התעודות הקודמות ומצד שני הם ממשיכים להראות על ישובה היהודי של עזה בתקופה מאוחרת קצת יותר, וזו לשונם:

„ראובן היה מתושבי ירושלים תיב"ב וירד למצרים בסחורה ובחזרתו למקומו עבר בעיר עזה; אמרו לו תושבי עזה, המשתדלים בישוב העיר, רצונך להיות מתושבי עירנו, הביא את אשתך פה ותהיה כאחד מטובי קהלנו ואין לנו עליך רק ד' גרוש בלבד ככל שנה לסיוע המסים והארנוניות וכיוצא, ואמר להם ראובן אם תשבעו על הדבר הזה כן אעשה. וכשראו תושבי העיר שנתרצה להביא את אשתו לעזה וליתן הסך אשר אמרו לו בכל שנה כנו', כתבו וחתמו ונתנו ביד ראובן לראיה ולזכות וזה נוסחו: 'אנו אנשי הקהל החתומים מטה מידים הודעה גמורה ברצון נפשינו ובהשלמת

35) עי' לעיל הערה 23.

36) אחד מן האחים.

37) ר' יוסף מטרנאני, שו"ת, סי' מ"ז.

38) בניגוד לטיפוסי הסוחרים שבצפת ובירושלים באותה התקופה, שבהן היו סוחרים-תורנים הרבה.

עי' מאמרי „החיים הכלכליים בצפת ובסביבותיה במאה השש-עשרה וחצי המאה השבע-עשרה“: ציון, ספר ו'.

דעתינו בלתי שום מרמה וערמה ותחבולה איך נתפשרנו עם היקר ומעולה הנבון כה"ר דוד הכהן יצ"ו ידע אל צפדי (39) בכה"ר יהודה הכהן נ"ע, שיביא את אשתו פה עזה ונקבל אותו כאחד מטובי קהלנו ולא נכביד עליו לא מסים ולא ארנוניות רק הסך הנז' מדי שנה בשנה... וכל זה קבלנו עלינו בכח קנין גמור במקום שבועה... ולראיה ביד כה"ר דוד הנז' חתמנו שמותינו פה היום יום ב' ששה ימים לחודש אלול השל"ל ליצירה פה עזה תובב"ב והכל שריר ובריר וקים', וחתמו בו ששה אנשים מתושבי העיר ונתנו ביד הר' דוד הנז' לראי' ולזכות... וגם יש עוד ראיה ביד הר' דוד הנז' כי אחר עבור חמש שנים באו אנשי הקהל ותבעו מהר' דוד הנז' שתיים או שלש שנים שלא פרע להם הסך הנז' ועמדו לפני החכם כה"ר יצחק ק' ארחה נר"ו ופשר ביניהם וכתב ונתן ביד הר' דוד הנז' וזה נוסחו: 'בפני עמדו כל הקהל החתומים למעלה נגד כהר' ר' דוד הכהן יצ"ו הנז' לעיל ותבעו ממנו כנגד שתיים או שלש שנים שלא פרע להם הסך הנז' ועל ידי נתפשרו עמו כנגד מה שעבר ונתרצו בעד העתיד וקיימו וקבלו עליהם כל הנז' והודו על חתימת ידם ולראי' חתמתי שמי פה היום יום רביעי י"ו לחודש כסליו שנת השס"ה ליצירה פה עזה הצעיר יצחק שלום ק' ארחה" (40)...

שני המסמכים הנז' הכלולים בתשובה אחת, משנת השל"ל (1600) ומשנת השס"ה ליצירה (1605), מלמדים על העיר עזה בהתפתחותה ובגידולה, ומהם אנו יודעים:

א) שבאותן השנים כבר היתה קהלת עזה מסודרת, ובראשה עמדו אנשים ממונים שכוח בידם לדבר בשם כל תושבי העיר היהודים, וגם לסדר חוזים בשמם;
 ב) ראשי הקהל "המשתדלים בישוב העיר" מושכים לעירם סוחר ירושלמי ומבטיחים לו הנחות גדולות במסים "רק ד' גרוש" לכל שנה", וגם יחשיבוהו כאחד מטובי קהל עזה, ובלבד שיבוא ויתיישב בה עם כל בני ביתו;
 ג) בשנת שס"ה כבר היה חכם, שעמד בראש בית־הדין שבעזה ושמו ר' יצחק שלום ק' ארחה. מתוך זה בלבד כבר מוכח, שהישוב היהודי בעזה גדל עד כדי כך, שהזמינו להם רב מעיר מלאה חכמים וסופרים באותה תקופה — מצפת⁽⁴¹⁾;

ד) אנשים סוחרים מערים שונות — מחברון⁽⁴²⁾ ומירושלים — עוברים לגור בעזה. להלן נראה שגם יהודים ממצרים עלו להתישב בעזה⁽⁴³⁾. תעודות אלו מעידות בלי ספק על שיגשוגה של העיר.

(39) מכאן, שהיה יליד צפת.

(40) ר' יעקב קאשטרו, אהלי יעקב, שו"ת, סי' קי"ט.

(41) עי' פרומקין, תולדות חכמי ירושלים ח"ב, ע' 31, בהערה.

(42) עי' לעיל.

(43) עי' במקור המובא בסמוך.

מתוך ספר שו"ת של ריו"ט צהלון: אנו רואים שבנו של ר' יצחק ארחה הנ"ל, ר' אליעזר, היה גם הוא רב בעזה. כנראה אחר מותו של אביו, וזו לשון השאלה:

"ראובן נשא אשה במצרים וכתב בכתובה הדירה כדין התורה וישב (44) שם זמן; ובזמן ההוא הקיפוהו צרות רבות וחובות עד שהוכרח לצאת משם לארץ אחרת עד עזה וישב שם כחמש שנים ברצון ורשות אשתו. ואחר כן יצא הקצף. החל הגנף בארץ (היא 45), והוצרך לשלח את אשתו מתוך ההפיכה אל ארץ מצרים, והוא לא היה שם בעיר כשהלכה, אמנם ברשותו הלכה. ואמר (46) לה: הוזהרי לא תוליכי עמך כי אם בגדי חול והדברים הצריכים לשמושי בית הכרחי, כי בהרחיב ה' לבו ותעצר המגפה תשוב אלי. וענתה האשה ואמרה הן, ויהי אך יצא יצאה והוליכה עמה: כלי בגדיה החמודות וגם בגדי בעלה עמה. ובהעתה ה' על הארץ. והמגפה נעצרה שלח ציר אמונים אחריה שתשוב (47) אליו. ואמרה לא אשוב עוד מארץ מצרים, כי היא ארץ מולדתי ועתה שאול שאל ממנו אם הדין עמו אחר שאין לו דירה במצרים. מפני החובות אשר הוא חייב שם, ולא עוד דאין לו מחיה שם, ובארץ הזאת (48) הוא מתפרנס בריות. תשובה: ... דכולי עלמא ידעי דעזה לא כארץ מצרים היא אעפ"י שלענין איזה דברים היא יותר טובה (49) ... וגם יפה הגיד לנו החכם הנעלה הה"ר אליעזר ארחה בית דין שבעזה, כי התרה בה פעם ושתיים והיא שלחה לאמר כי אין רצונה לשוב אליו" (50).

תעודה חשובה זו מאשרת קודם כל את התעודות הקודמות, שהבאנו לעיל, בדבר המסחר היהודי שבעזה והיא מראה לנו: א) על הקשר המסחרי שבינה ובין מצרים; ב) שגם יהודים ממצרים עלו להתישב בעזה; ג) שבתחילת המאה הי"ז כבר היה בית הדין בעזה מסודה לכל דבר, עד שהרב הזקן הוריש במותו את כסא רבנותו לבנו אחריו, וזה חשוב מאוד לגבי המשך התפתחותו של הישוב היהודי בעיר.

לאחר מותו של ר' אליעזר, ארחה הרב בעזה, נתמנה תחתיו ר' ישראל נג'ארה, המשורר המפורסם בדורו⁽⁵¹⁾. דבר זה קרה, כנראה, בין השנים ש"ט-שפ"א, כי כך אנו קוראים בתעודה אחת:

במקור בטעות: וישם. (44)
(45) בעזה.

(46) במקור בטעות: ואמרה.

(47) במקור בטעות: שתשיב.

(48) עזה.

(49) במקור, בטעות: טובא, "ה' בלשון אר"י, וכו'.

(50) ריו"ט צהלון, שו"ת, סי' רצ"ב.

(51) נולד בצפת בשנת שט"ו ומת בעזה בקירוב בין השנים שפ"ה-ש"צ.

„ובעיר עזה היה מרבין תורה הרב ר' ישראל נג'ארה המפורר שחבר ס' זמירות ישראל... ואחר שנפטר הרב ר' ישראל נג'ארה בעזה נכנס במקומו בנו הר' משה נג'ארה והרבין שם בעזה כמה שנים ואני הכותב בעלותי לירושלים פעם ראשונה שג' הת'ה בעברי דרך עזה אז ראיתי להר' משה נג'ארה שהיה מרבין תורה שם ולמדתי בחברתו קצת ימים" וכו'... 52). אעפ"י שהתעודה הזאת אינה מדברת כלל על מצבה הכלכלי של עזה, בכל זאת היא חשובה לגבנו, כי היא מראה לנו על רציפותו של הישוב היהודי בעיר זו עד שנת ת"ה ואילך, שבה, כלומר: בסוף תקופתנו, עדיין מוצאים אנו את בנו של ר' ישראל נג'ארה — ר' משה — יושב על כסא ההוראה בעזה. לבסוף עלי להביא עוד תעודה אחת, הקודמת במקצת לתעודה האחרונה, מספר המסעות של שמואל הקראי, שביקר בעזה בין שנות ת"א — ת"ב, וזו היא: „וכאשר באנו קרוב לעזה הנקרא שמה גזה... והעיר גזה היא עיר יפה מאד, ב"ת 53) לישמעאלים ולרבנים ב"ה 54) ומרחצאות וקהואנא 55) וחנותים 56) למאות ושם מוכרים כל מיני סחורות וכל מיני מאכלים ושם שוק א' בנוי מאבני גזית כמו בזוטן וכו' 57)...

מתוך כל המקורות שהבאנו בעניין זה, הן מתוך השו"ת של חכמי הדור והן מתוך מסמכים אחרים בני אותה תקופה, מתברר שהישוב היהודי בעזה בתקופתנו היה חשוב ופעיל למדי, מסודר ומאורגן בקהילה אחת, שהיה לה בית-כנסת משלה, רב בראשה, וגם פרנסים ומנהיגים, שדאגו לשלומו של הישוב כולו. ונוסף על זאת היה הישוב מפרנס את עצמו, ולא נצרך מעולם לתמיכות מן החוץ, כשאר ערי א"י.

בנוגע לישוב היהודי שבעיר עזה יש, איפוא, בידינו תאריכים מדויקים משנות רמ"א, רמ"ג, רמ"ח, רע"ב — רפ"ב, רפ"ג, ש', שי"ב — שכ"ב, שנ"ז, ש"ס, שס"ה, ש"ע — שע"ה, שע"ט, ת"א — ת"ב, ות"ה. התאריכים המדויקים הללו מלמדים ברורות על רציפות הישוב היהודי בעזה והתפתחותו עד סופה של תקופתנו ולאחריה. מהם אנו למדים, כי תושבי עזה היהודים שבתקופתנו עסקו בחקלאות ובנטיעות, בתעשיית היין ובמכירתו, במלאכה ובמסחר, הן בארץ והן מחוצה לה; וכך שימשו יהודי עזה מתווכים ראשונים בין חו"ל וא"י, שעל ידם עבר רוב מסחר החוץ.

52) ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, ויניצה (הוצ' ראשונה), שנת תק"ו, והוצ' קאססעל, שנת תר"ו, עמ' מ"ט.

53) בית תפלה, 54) בית הכנסת, 55) בית קפה, 56) וחנותים.

57) ספר המסעות של כה"ר שמואל הקראי ב"ר דוד ז"ל משנת ת"א עד ת"ב, נדפס בג' ישראל, ח"א, תרכ"ז, ע' 11. בהערה מ"ה מעיר גורלנד המו"ל, על מלה זו ואומר: „בזוטן לא כתוב כנכון וצ"ל בזוסטאן. והיא מלה תורקית וענינה: מקום מכירת הסחורה של בגדים וזוהי גם כנוי לשוק בכלל" (ע' שם, ע' 62).